

**Meşhur Vaizler ve Hikâye Anlatıcıları (Kussās)
-İslam'ın En Eski Tarihçileri, Müfessirleri ve Fakihleri-***

The Popular Preachers and Storytellers (Quşşās)
-The Earliest Historians, Exegetes and Legal Specialists in Islam-

Pavel Pavlovitch

Prof. Dr., Sofya St. Kliment Ohridski Üniversitesi,
Prof. Dr., Sofia St. Kliment Ohridski University
Sofya / Bulgaristan
ppavlovich@uni-sofia.bg
<https://orcid.org/0000-0002-6725-5302>

Çeviren / Translated by

Muhsin Düğeroğlu

Arş. Gör., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı
R.A., Ankara Social Sciences University Faculty of Theology, Department of Islam History
Ankara / Turkey
muhsin.dugeroğlu@asbu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-3975-6230>

Makale Bilgisi / Article Information

* Pavlovitch, Pavel. "The Popular Preachers and Storytellers (Quşşās) -The Earliest Historians, Exegetes and Legal Specialists in Islam-". *Istoriya-History Journal* 31/3 (2023), 231-242.
<https://doi.org/10.53656/his2023-3-1-pop>

Makale Türü: Çeviri / **Article Type:** Translated Article

Geliş Tarihi: 22 Ekim 2023 / **Date Received:** 22 October 2023

Kabul Tarihi: 29 Kasım 2023 / **Date Accepted:** 29 November 2023

Yayın Tarihi: 1 Ocak 2024 / **Date Published:** 1 January 2024

Yayın Sezonu: Ocak 2024 / **Pub Date Season:** January 2024

Atıf: Pavlovitch, Pavel. "Meşhur Vaizler ve Hikâye Anlatıcıları (Kussās) -İslam'ın En Eski Tarihçileri, Müfessirleri ve Fakihleri-". çev. Muhsin Düğeroğlu. *Akademik Siyer Dergisi* 9 (Ocak 2024), 92-104

Citation: Pavlovitch, Pavel. "Meşhur Vaizler ve Hikâye Anlatıcıları (Kussās) -İslam'ın En Eski Tarihçileri, Müfessirleri ve Fakihleri-". trans. Muhsin Düğeroğlu. *Journal of Academic Sirah* 9 (January 2024), 92-104.
<https://doi.org/10.47169/samer.1379734>

İntihal: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/samer> **e-mail:** akademiksiyerdergisi@ksu.edu.tr

Copyright © Published by KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

KSU Sirah Researches Application and Research Center

Kahramanmaraş 46100 Turkey

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Meşhur vaizler ve hikâye anlatıcıları (kussâs; tk. kâs) birinci/yedinci yüzyılın ortalarında görünmeye başladı ve hızlı bir şekilde İslâm'ın ilk informal tarihçileri ve müfessirleri oldular. Çok geçmeden Emevî halifeleri onların söylevlerinin politik etkisini fark edip vaaz vermeyi ve hikâye anlatıcılığını (kasas) resmî bir kurum haline getirdi. Buna rağmen gayriresmi hikâye anlatıcılığı tamamen ortadan kalkmadı, bazen yönetimdeki hanedana karşı dinî bir memnuniyetsizliğinde sesi oldu. Elinizdeki makalede, Mervânîler döneminde kasasın yargı ve diğer resmî kurumlarla uyum içerisinde olduğunu ifade ediyorum. Yazılı kaynakların karşılaştırılması aynı dönem boyunca kâdı (hâkim) kavramının henüz kullanılmadığını ve Abbâsî tarih literatürü tarafından geriye dönük olarak Emevî tarihine aşılabilir olabileceğini gösterir. Edebî kaynaklarda kussâsın bölgesel hiyerarşilerinin varlığına işaret edilmektedir. İkinci/sekizinci yüzyılda kasas, İslam hukuku ve tefsirinin ihtiyacı için rivayetlerin profesyonel bir şekilde toplanması ve aktarılması sebebiyle önemini yitirmiştir. Sonunda hadis ravileri ve münekkitleri kussâsı aşağılama ve alay etme suretiyle görmezden gelmeye başladılar.

Anahtar Kelimeler: Siyer, Tefsir, Kussâs, Vâiz, Hâkim.

Abstract

Popular preachers and storytellers (*quşşâs*; sg. *qāşş*) appeared towards the middle of the first/seventh century and quickly became the earliest informal historians and exegetes in Islam. Before long, the Umayyad caliphs recognized the political impact of their sermons and institutionalized preaching and storytelling (*qaşaş*) as a state office. Notwithstanding this fact, informal *qaşaş* did not vanish altogether, sometimes giving voice to pious discontent with the ruling dynasty. In the present study, I demonstrate that during the Marwânîd period *qaşaş* was combined with judgeship and other official positions. A comparison with documentary sources suggests that during the same period the term *qādî* (judge) was not yet used, and it may have been retroactively grafted onto the Umayyad past by early 'Abbâsîd historical literature. Literary sources also imply the existence of regional hierarchies of *quşşâs*. During the second/eighth century, *qaşaş* lost its significance to the professional collection and transmission of traditions (*ḥadīth*) for the needs of Islamic jurisprudence and exegesis. *Ḥadīth* transmitters and critics eventually came to dismiss the *quşşâs* with contempt and derision.

Keywords: Sirah, Exegesis, The Qussas, Preacher, Judge.

İslâm toplumunun (*ümme*) ortaya çıkışı ve hızla yayılması, birinci/yedinci yüzyılda¹ tarihsel kimlik bilincini harekete geçirerek kendisini küresel olayların bir parçası yaptı. Ümmetin geçmişle olan ilişkisinin ilk ifadesi, erken dönem İslam'a dair peygamber kıssalarını ve tarihî rivayetleri toplayan ve anlatan meşhur vaizlerin ve hikâyecilerin (*kussâs*, tk. *kâss*)² anlatımlarında yer buldu. Bundan dolayı *kussâs* İslam'ın ilk gayriresmi tarihçileri oldular. Birinci/yedinci yüzyıl *kussâsı* hakkındaki biyografik rivayetler ihtiyatla ele alınmalıdır ancak hayali anlatımlarla dolu olsalar bile, Muhammed Peygamber hakkındaki Müslüman rivayetlerinin en erken yayılışına ve ilk fetihlerin görkemli dönemine (*sire-meğâzî*) bir bakış içeriyor gibi görünmektedirler.

Araştırmacılar, vaaz ve hikâye anlatıcılığının (*kasas*) Peygamber ve ilk halifelerle birlikte ortaya çıkıp çıkmadığı konusunda aynı fikirde değillerdir.³ *Kasas*'ın varlığına dair zayıf bir delil, 620'lerde Muhammed'e karşı Mekkeli muhalefetin başını çeken Ebû Süfyân b. Harb'in (ö. yaklaşık 32/653) Yermük Savaşı'nda ordu *kâssı* olarak görev yaptığına dair rivayette bulunur.⁴ *Kasas*'ın bu kadar erken bir tarihte kurumsallaşması varsayımın ötesinde, Athamina tarafından belirtildiği gibi, bu gelenek siyasetle iç içedir. Ebû Süfyân ilk Emevî halifesi Muâviye b. Ebî Süfyân'ın (h. 41-60/661-680) babasıdır ve fetihlere katılımı, onu faziletli bir Müslüman olarak göstermekte, gayri dinî geçmişini örtbas etmektedir.⁵

Müslüman tabakât kitapları, Peygamber'in ashâbından Temîm ed-Dârî'yi (ö. 40/660) ilk *kâss* olarak gösterirler. Eski bir Hristiyan olan Temîm'in 9/630 yılında Müslüman olduğu kabul edilmektedir. İkinci halife Ömer b. el-Hattâb (13-23/634-644) döneminde Kur'ân'ı öğrettiği ve tefsir ettiği, ayrıca Peygamber hakkındaki rivayetleri (*hadis*) naklettiği söylenir.⁶ Bu biyografik verilere rağmen Temîm ile ilgili rivayetleri yeniden inşa etme ve tarihlendirme girişimleri aşılması güç zorluklarla karşılaşmıştır. Juynboll'un bu rivayetlerin aktarım zincirini (*isnâd*; çoğ. *esânîd*) incelemesi, böylesi erken dönem materyallerle çalışırken karşılaşılan ürkütücü güçlükler konusunda bizi uyarmaktadır.⁷ Bu rivayet, Temîm ed-Dârî gibi geçerli ortak bir râvi ile bağdaştırılamaz. [Bu rivayet] İlk kez Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin (Basra; ö. 203- 204/819- 820) Müsnedi'nde karşımıza çıkar ki bu da ikinci/sekizinci yüzyılın ikinci yarısını-yani Temîm'in ölümünden tam bir asır sonrasını- en erken dolaşım dönemi olarak gösterir. Ancak Temîm'i çevreleyen belirsizlik Juynboll tarafından incelenen rivayetle sınırlı değildir. Armstrong⁸, Temîm'in ilk *kâss* olduğuna dair rivayetlerin çelişkili ve tartışma yüklü olduğunu göstermiştir. Bunlar,

¹ Bu makalede, Hicri ay takvimi ve Miladi güneş takvimine göre ikili bir tarihlendirme uyguluyorum.

² *Kâss*'ın bir vaiz ve hikâye anlatıcısı olarak tanımlanması, uzman olmayan okuyucuya yönelik bir yaklaşımdır. *Kass* teriminin çevirisinde karşılaşılan semantik zorluklar hakkında bkz. Armstrong 2017, s. 6-9.

³ *Kasas*'ın İslam öncesi kökleri hakkında bkz. en-Necm 1967, 166f, Evstatiev 2003, p. 327; Juynboll 1982, s. 165. *Kasas*'ın İslam öncesi başlangıcı (öncesi dönemden itibaren varlığı demek istiyor) Armstrong'un monografisinde de ifade edilmektedir, ancak sistematik bir kaynak-eleştirel temelden yoksundur.

⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*, ed. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1979), 3/397.

⁵ Khalil 'Athamina, "Al-Qasas: Its Emergence, Religious Origin and Its Socio-Political Impact on Early Muslim Society", *Studia Islamica* 76 (1992), 57.

⁶ 'Athamina, "Al-Qasas", 55,60; Gualtherus Hendrik Albert Juynboll, *Encyclopedia of Canonical Hadîth* (Leiden: Brill, 2007), 625.

⁷ Juynboll, *Encyclopedia of Canonical Hadîth*, 625,627.

⁸ Lyall Armstrong, *The Quşşâs of Early Islam* (Leiden: Brill, 2017), 202 vd..

Temîm'in yaşadığı dönemdeki olaylara atıfta bulunmaktan ziyade, onun ölümünden sonra ortaya çıkan entelektüel ve siyasî kaygılara cevap olarak şekillenmiş görünmektedir. Charles Pellat'ın da belirttiği gibi Temîm, "efsanevi bir figürdür" ve onu ilk *kâss* olarak tanımlayan rivayetlere ihtiyatla yaklaşmak gerekir.⁹

Esved b. Sarî' (Basra; ö. 36 veya 42/657 veya 663) Temîm ed-Dârî ile aynı dönemde *kasaslık*¹⁰ yapmış görünmektedir. Hasan el-Basrî Esved'i Basra'daki ilk *kâss* olarak tanımlar. Esved, caminin arka kısmında vaaz verdi.¹¹ Peygamber'in dört gazvesine¹² (*gazâvât*) katıldığını iddia etmesi [Hasan el-Basrî'nin iddiası], onun meğâzî destanından hikâyeler anlattığını düşündürmektedir. Ancak bu ifade, birinci/yedinci yüzyılın sonlarına doğru,¹³ yani Esved'in ölüm tarihinden en az kırk yıl sonra kelâmî açıdan dikkat çeken bir mesele olan kader konusunu ele alan bir rivayetin başında yer aldığı için sorunludur. Esved'in Peygamber'in gazvelerine katılımı sadece kelâmî malzemeye tarihselleştirici bir giriş işlevi görür, aksi takdirde Ebû Hureyre ile ilişkilendirilir,¹⁴ bu da bu rivayeti Esved'in gerçek tarihsel hafızasının bu tarihi olayı muhafaza ettiğine dair kanaati yerleştirmeyi zorlaştırır.

Ubeyd b. Umeyr (ö. 68/687) birinci/yedinci yüzyılın en meşhur *kussâs*ından biri sayılmaktadır. Onun, Peygamber'in Mekke'deki mescidinde sabah namazından sonra başlayan hutbeleri o kadar coşkuluydu ki Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb (Medine; ö. 73/693) buna dayanamayıp ağladı.¹⁵ Ancak herkes ikinci Halife'nin oğlu kadar gözyaşı dökmeye hevesli değildi. *Kass*'ın aralıksız vaazları dinleyicileri rahatsız edebilirdi; bu nedenle Peygamber'in dul eşi Âişe, Ubeyd'i "İnsanları rahatsız etme! Bir gün vaaz et, ertesi gün bırak" diye uyardı.¹⁶ 64/683'te Emevî güçleri Mekke'yi mancınıklarla vurup Kabe'yi harap ettikten sonra Ubeyd b. Umeyr onlara karşı sert vaazlar verdi. Onun beddualarından rahatsız olan Suriyeli askerler, Ubeyd'e "Allah'ın yeryüzündeki halifesine sitem etmeyi bırakmasını, zira onun Kabe'den daha fazla saygı gördüğünü" söylediler. (Lâ tenakkas halîfetellâhi fî ardîhi fe innehû a'zamu hurmeten mine'l-beyt).¹⁷ Suriyelilerin Halife'nin ilâhî bir hakla hüküm sürdüğüne dair inancı dikkate değerdir ama aynı derecede önemli olan bir başka şey de Kabe'ye karşı takındıkları tavidir ki bu tavır daha sonra Sünniliğe mensup herhangi birine aşağılayıcı gelecektir. Suriyelilerin şaşkıncu bir şekilde Halife'yi Kabe'ye tercih etmeleri rivayetin eskiliğine ve doğruluğuna tanıklık etmektedir.

⁹ Charles Pellat, "Kâşş", *The Encyclopaedia of Islam 2*, ed. Emeri van Donzel vd. (Leiden: Brill, 1997), 734.

¹⁰ Müellif makalesinde *kâsas* kelimesini kimi zaman *kâss* kelimesinin çoğulu manasında kimi zaman da hikaye anlatma anlamında kullanmaktadır (çev).

¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî İbn Sa'd, *Kitābu'tabakāti'l-Kebîr*, ed. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001), 4/41.

¹² Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî İbn Hanbel, *Müsned*, ed. Şuayb el-Arnâvut - Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 24/356-357, 15589 no'lu hadis.

¹³ Josef van Ess, *Zwischen Hadît und Theologie* (Berlin: Walter De Gruyter, 1975), 181.

¹⁴ Ess, *Zwischen Hadît und Theologie*, 105.

¹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs el-Fâkihî, *Ah̄bâru Mekke*, ed. Abdulmelik b. Duhayş (Beyrut: Dâru hadar, 1994), 2/339; İbn Sa'd, *Kitābu'tabakāti'l-Kebîr*, 2001, 4/151.

¹⁶ el-Fâkihî, *Ah̄bâru Mekke*, 2/339.

¹⁷ Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzûrî, *Enşâbu'l-Eşrâf*, ed. Suheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 5/364.

Juynboll ve Schoeler, Ubeyd b. Umeyr'in, Peygamber'in ilk vahyi hakkındaki en erken rivayetleri dolaşıma soktuğunu göstermişlerdir.¹⁸ Juynboll ayrıca Peygamber'in ikinci/sekizinci yüzyıl [da yazılmış] siyerlerinde Ubeyd'in kaynaklarına dair *isnadların* neredeyse hiç bulunmadığına dikkat çekmiştir ki Ubeyd'in söz konusu edebî türün kurucuları arasında sayıldığı düşünüldüğünde bu gariptir. Juynboll¹⁹ bu anormalliği birbiriyle ilişkili iki faktöre bağlamıştır: *kussasın* azalan itibarı ve isnâdın hadisleri tasdik etmek için bir araç olarak kullanılmasının kronolojisi. Şüphesiz isnâd, Ubeyd'in ölümünden kısa bir süre sonra ortaya çıkmış ve ikinci/sekizinci yüzyılda geçerlilik kazanmıştır.²⁰ Dolayısıyla, Ubeyd'in hikâyeleri isnattan yoksundur, ancak aynı şey ikinci/sekizinci yüzyılda Peygamber'in [hakkında yazılmış] biyografilere giren çağdaşlarının rivayetleri için de geçerlidir. Ubeyd b. Umeyr'in sadece birkaç rivayet naklettiğine inanmak makuldür.

Birinci/yedinci yüzyıldaki *kussâs* faaliyetlerinin bariz siyasî sonuçları vardı: *Kussâs* tarafından camide verilen vaazlar, yöneticilerin otoritesini güçlendirirken düşmanlarının konumunu zayıflatabilirdi. Beklendiği üzere, İbn Ebî Şeybe'nin (Kûfe; ö. 235/849) erken döneme ait *Musannef'*nde yer alan bir rivayet, *kasasın* ilk iç savaş sırasında (35-40/656-661) ortaya çıktığı ifadesini Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb'a atfetmektedir ve bu şaşkıncı değildir.²¹ İlk *kussâsın* isimlerini kaydetmemiş olsa da rivayet, onların hikâyelerinin savaştaki baş düşmanlar olan dördüncü Halife Ali (hük. tr. 35-40/656-661) ve Suriye'deki hasmı Muâviye'yi²² desteklemek için uydurulduğunu düşünmemizi sağlar. İbn Ömer'in iddiası, Muâviye'nin 40/660-661 yılında Süleyman b. İtr'ı (ö. 75/694-695) Mısır'a hem *kadı* (*kâdı*; çoğ. *kudât*) hem de *kâss* olarak atadığında, saltanatının başlangıcından kısa bir süre önce *kasası* resmî kontrol altına aldığına dair rivayetle desteklenmektedir.²³ Bu arada resmî atama her zaman körü körüne sadakat anlamına gelmiyordu. Emevîlerin kötü şöhretli Irak ve Doğu vilayetleri valisi el-Haccac b. Yûsuf'a (ö. 95/714) saldıran bir rivayete güvenecek olursak Abdülmelik b. Mervân'ın halifeliğinin başlangıcında (65-86/685-705), Süleyman b. İtr ve diğer *kussas*, Ebû Bekir ve Ömer'in biyografilerini öyle bir şekilde anlatıyorlardı ki Haccac, bunu Emevî halifesinin otoritesine karşı tehlikeli buldu, Süleyman'ı ve "onun gibileri" öldürmeye niyet etti.²⁴

¹⁸ Gualtherus Hendrik Albert Juynboll, "Early Islamic Society as Reflected in its Use of Isnâds", *Le Muséon* 107/1-2 (1994), 162; Gregor Schoeler, *Charakter und Authentie der muslimischen Überlieferung über das Leben Mohammeds* (Berlin: Walter de Gruyter, 1996), 108.

¹⁹ Juynboll, "Early Islamic Society as Reflected in its Use of Isnâds", 162.

²⁰ Pavel Pavlovitch, "The origin of the isnâd and al-Mukhtâr b. Abî 'Ubayd's revolt in Kûfa (66-67/685 - 687)", *Al-Qanţara* 39/1 (2018), 17-48.

²¹ Ebû Bekir İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, ed. Kemâl Yusuf el-Hüt (Beyrut: Dâru't-Tâc, 1989), 5/290; daha fazlası için bkz. W.T. en-Necm, "Al-Qaşas: neş'etuhu fi l-islâm ve-tatavvuruhu", *Bulletin of the College of Arts and Sciences* 10 (1967), 168.

²² Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtaţ ve'l-âşâr*, ed. Halil el-Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998), 4/18.

²³ Ebû Saïd İbn Yunus, *Târihu'l-Mışriyyin*, ed. Abdü'l-Fettâh Fethî Abdü'l-Fettâh (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 1/218.

²⁴ Ebû'l-Kâsım İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimaşk*, ed. Muhibbuddîn el-'Amravî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 72/72.

Muâviye'nin halefleri de onu örnek aldı. Abdülmelik b. Mervân bir keresinde Gudayf b. el-Hâris'in (Humus; ö. 65/685) yanında övünerek insanları iki yeniliği kabul etmeye ikna ettiğini söylemiştir: Cuma namazı sırasında hatibin minberden ellerini kaldırması ve *kasasın* öğle ve ikinci namazlarından sonra anlatılması.²⁵ Abdülmelik'in bahsettiği *kasasın* her gün mü yoksa sadece cuma günü mü anlatıldığı belli değildir, ancak her halükârda Halife, bunun düzenli olmasında ısrar etmiştir. Abdülmelik'in muhatabı Gudayf b. el-Hâris'in Halife'nin tahta çıkışından kısa bir süre sonra öldüğü düşünülürse, *kasasın* Abdülmelik'in seleflerinden büyük ihtimalle Muâviye b. Ebî Süfyân tarafından kurumsallaştırıldığı sonucuna varılabilir.

Bir başka kurumsallaşma örneğinde, Emevîlerin Mısır Valisi Abdülazîz b. Mervân (64-85/684-704), Abdurrahmân b. Huceyre el-Havlânî'yi (ö. 83/702) *kâdı*, *kâss* ve hazinedar olarak atamış, her bir görev için ona 200 dinar ödemiştir.²⁶ İbn Huceyre hutbelerini 76/695 - 696 yıllarında Vali'nin emriyle hazırlanan özel bir parşömenden vermiştir. Parşömen Vali'nin konağında tutulur, her cuma İbn Huceyre'nin hutbesi için camiye götürülür ve daha sonra yerine geri konurdu.²⁷ İbn Huceyre'nin babası oğlunun *kâss* olarak atandığını öğrendiğinde, "Allah'a hamdolsun, oğlum vaaz ve nasihat ediyor" diyerek Allah'a şükretti. Buna karşılık, İbn Huceyre'nin *kâdı* olduğu haberi, babayı oğlunun kaderine ağıt yakmaya itti: "Oğlum helak oldu ve [başkalarının] helak olmasına sebep oldu!"²⁸ Kâdılığın, hükümdarların keyiflerine tâbi olan bir makam olarak olumsuz algılanması, âlimlerin biyografilerinde yaygındır.²⁹ Öte yandan, özellikle ikinci/sekizinci yüzyıl ve sonrasında dolaşıma girecek olan çok sayıdaki olumsuz rivayetle karşılaştırıldığında, *kâssa* yönelik olumlu tutum dikkat çekicidir. Havalı bayağılaştırıcılar olarak aşağılanan sonraki yüzyıllardaki *kussâs*'in aksine, birinci/yedinci yüzyıldaki selefleri Peygamber hakkındaki rivayetleri öğüt verici ve açıklayıcı bir çerçevede aktardıkları için övülmüştür.

İbn Huceyre'nin Muharrem 83/Şubat 702'de vefat etmesinin ardından Abdülazîz b. Mervân, Mısır'ın fethinde yer alan Ömer b. el-Hattâb'ın arkadaşlarından yine bir Havlân kabilesi mensubu Mâlik b. Şerâhil b. Amr'ı (ö. ?) Mısır'a *kâss* ve *kâdı* olarak tayin etti.³⁰ Mâlik sadece bir yıl sonra, büyük olasılıkla Vali'nin beklentilerini karşılayamadığı için görevini kaybetti.³¹ İkinci/sekizinci yüzyılın başında Mısır'da *kasas* ve kadılık hâlâ bir aradaydı. 115/733-734 yılında bu iki görev, Tevbe b. Nâmir el-Hadramî'ye (ö. 120/737) tevdi edilmiştir.³² Kur'an okuyucusu ve *kâss* olarak Tevbe, çiftlik gelirlerinden ayda üç dinar alırdı.³³ Tevbe öldüğünde bu görevler Hayr b. Nuaym'a (ö. 137/754 - 755) verildi ve o da 127/745 yılına kadar bu görevi sürdürdü. Son Emevî halifesi Mervân el-Himâr'ın (hükümdarlığı 127-132/744-750) tahta geçmesiyle görevden alındı.³⁴ Ertesi yıl Mısır'ın

²⁵ İbn Hânel, *Müsned*, 1996, 28/172, hadis no: 16970.

²⁶ İbn Yunus, *Târihu'l-Mışriyyîn*, 1/299.

²⁷ el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıta' ve'l-âşâr*, 4/19.

²⁸ Muhammed b. Yusuf Kindî, *el-Vülât ve'l-kuđât*, ed. Rhuvon Guest (Beyrut: Matbaâu'l-âba'il-yasü'ıyyîn, 1908), 315.

²⁹ *Kussâs* ile ilgili daha fazla örnek için bkz. Armstrong, *The Quşşâs of Early Islam*, 128.

³⁰ İbn Yunus, *Târihu'l-Mışriyyîn*, 1/424.

³¹ Kindî, *el-Vülât ve'l-kuđât*, 322.

³² İbn Yunus, *Târihu'l-Mışriyyîn*, 1/77.

³³ el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıta' ve'l-âşâr*, 4/19.

³⁴ Kindî, *el-Vülât ve'l-kuđât*, 348,352.

yeni valisi Havserâ b. Sühey1, Abdurrahman b. Sâlim el-Ceyşânî'yi (ö. 143/760-761) *kâss* ve *kâdı* olarak atadı.³⁵

Ukbe b. Müslim'in (ö. 120/737 civarı) Fustât mescidindeki *kâss* görevinden azledilmesiyle ilgili rivayette *kâss* makamıyla ilgili aydınlatıcı detaylar yer almaktadır. Kaynaklarımız olayı tarihlendirmemektedir, ancak Ukbe'nin ölüm tarihini bir çıkış noktası olarak alırsak görev süresini makul bir şekilde hicri ikinci yüzyılın ilk yirmi yılına yerleştirebiliriz. Azledildiğini öğrenen Ukbe, kendisinin sadece halka namaz kıldırmanın bir *kâss* olduğundan yakındı. Onlar [namazı] kısa isterken [namazı] uzatırsa kısaltır, onlar [namazı] uzatmak isterken kısaltırsa uzatırdı.³⁶ Ukbe'nin ifadesi, camide namaz kıldırmanın yanı sıra kendisine herhangi bir hukukî görev verilmediğini göstermektedir. İlginç bir şekilde, Ukbe *kussâs*'tan sorumlu olarak tanımlanır.³⁷ Ukbe'nin Fustât'taki halefi Abdullah b. Ayyaş (ö. 170/786-787) döneminde Hayr b. Nuaym Mısır *kâdı*sı ve *kâss*sı olarak görev yaptı. Yukarıdaki rivayetler, Mısır *kâss*sı tarafından yönetilen bir *kussâs* ağının varlığını kanıtlamaktadır.

Kussâs, Abdülmelik b. Mervân'ın halifeliği döneminden itibaren Şam'da resmi olarak görevlendirilmiştir. Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, Halife'nin Ebû İdrîs el-Havlânî'yi (Dımaşk; ö. 80/699-700), vaaz verirken ellerini kaldırma emrine itaat etmediği için *kasas* görevinden aldığını bildirir.³⁸ Başka bir rivayetten, söz konusu emirde *kussâs*'ın ellerini coşkulu bir hareketle kaldırarak Halife'nin düşmanlarına karşı vaaz vermelerinin istendiğini öğreniyoruz.³⁹ Hikâyecilerin halife buyruğuna karşı çıkmalarını neyin tetiklediği hususunda ancak tahmin yürütebiliriz. Ignaz Goldziher,⁴⁰ kendilerine putperest apotropaik⁴¹ ritüeli hatırlatan bir harekete kızmış olabileceklerini öne sürmüştür. Bunun dışında, elleri göğe doğru kaldırmanın dinî açıdan rahatsız edici, belki de antropomorfik bir tanrısallık anlayışı anlamına gelmesinden korkmuş olabilirler.⁴²

Diğer erken dönem *kussâs* gibi Ebû İdrîs el-Havlânî de Peygamber'in gazveleri hakkında rivayetler aktarmıştır,⁴³ ancak onun biyografisi önemli bir ayrıntı daha içermektedir. Onun, *kâssın*

³⁵ İbn Yunus, *Târihu'l-Mışriyyîn*, 1/302.

³⁶ Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Abdilhakem İbn Abdülhakem, *Fütühu Mısır*, ed. Charles C. Torrey (New Hawen: New York University Press, 1922), 243.

³⁷ Michael Lecker - Hebert Berg, "King Ubayy and the quşşâş", *Method and theory in the study of Islamic origins, Islamic history and civilization : studies and texts* (Leiden: Brill, 2003), 71; Armstrong, *The Quşşâş of Early Islam*, 127.

³⁸ Ebû Zür'a Abdurrahmân b. Amr b. Abdillâh ed-Dımeşkî, *Târih*, ed. Şükrullâh Kücânî (Şam: Mecma'ul-Lüğa el-Arabiyye, 1980), 2/604.

³⁹ el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtaş ve'l-âşâr*, 4/19.

⁴⁰ Ignaz Goldziher, "Zauber-elemente im islamischen Gebet", *Orientalische Studien Theodor Nöldeke gewidmet*, ed. Michael Jan de de Goeje (Geisen: Alfred Töpelmann, 1906), 1/121.

⁴¹ Kötü büyüyü uzaklaştırdığına inanılan nesne (çev).

⁴² Peygamber'in dul eşi Âişe, bir kadının namaz kılarırken işaret parmaklarını kaldırdığını görünce, "O Allah birdir" diyerek bu hareketi tekrarlamasını yasaklamıştır (Abdü'r-Rezzâk 2016, 2:531, no. 3351). İbn Ömer de benzer ifadeler kullanarak iki parmağıyla işaret eden bir adamı azarlamıştır (a.g.e., 2:531, no. 3349). Konumuzu doğrudan ilgilendiren bir rivayette, ismi verilmeyen bir adamın *kâss* hutbesi sırasında ellerini kaldırdığı, ancak İbn Ömer'in ona durmasını işaret ettiği söylenir (a.g.e., 2:530f, no. 3348). El kaldırma meselesine dair kapsamlı ancak sonuçsuz bir tartışma için bkz. Armstrong 2017, s. 181 - 185.

⁴³ Lecker - Berg, "King Ubayy and the quşşâş", 69.

fıkıh bilmesi gerektiği üzerinde durduğu söylenir.⁴⁴ Bu gereklilik, Abdülmelik'in halifeliği sırasında *kussâsın* vaaz veren ve hikâye anlatan kişiler olmanın yanı sıra İslam'ın ilk hukuk uzmanları haline geldiğini göstermektedir. Bu kanaati, Ebû İdrîs el-Havlânî'nin -Mısırlı meslektaşlarına benzer şekilde- hem *kâss* hem de *kâdı* olarak görev yaptığına dair rivayet desteklemektedir.⁴⁵ Abdülmelik'in Ebû İdrîs'i görevden aldığında, Halife'nin kararının madalyonun iki yüzü olarak görülen her iki pozisyon için de geçerli olduğundan şüphe etmek için çok az neden vardır.

Ubeyd b. Umeyr'in yaşadığı dönemde Mekke'deki *kasas*, Abdurrahman b. el-Kâsım b. Hasan tarafından icra edilmiştir.⁴⁶ 120'li yılların başında bu görev Abdullah b. Kesîr ed-Dârî (ö.122/740) tarafından yürütülmekteydi. Fars kökenli olan Abdullah, Amr b. Alkame el-Kinânî'nin mevlâsı idi ve geçimini güzel koku satıcılığı (*attâr*) yaparak sağlıyordu.⁴⁷ Mekkeli hadisçi Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) 122/740 yılında Abdullah'ın vaazlarını dinlediğini hatırlar ve onu *kâssü'l-cemâa* (cemaatin *kâssı*) olarak tanımlar ki⁴⁸ bu, hilafetin diğer bölgelerinde görülene benzer şekilde Mekke *kasasının* kurumsallaşmasına tanıklık eder. Abdullah b. Kesîr, Kur'an'ın tarihsel olarak tespit edilebilen en eski müfessiri olan Mücâhid b. Cebr'den (ö. 101-104/718-722) Kur'an kıraatini öğrenmiş⁴⁹ ve daha sonra Kur'an'ın yedi sahih kıraatinden birini oluşturmuştur. Mücâhid'in yanında çıraklık yapması sayesinde Abdullah aynı zamanda bir müfessir olmuştur. Onun kariyeri, Kur'an ayetleriyle bağlantısı zayıf olan vaazlardan, sistematik tefsire geçişi göstermektedir. Abdullah'ın tefsiri, zaman zaman hukuki meselelere girmiş olsa da büyük ihtimalle açıklama niteliğinde yorumlardan oluşuyordu.⁵⁰

Medine'de Müslim b. Cündeb el-Huzelî, (ö. 105/724 civarı) Peygamber mescidinin *kâssı* olarak kaydedilir. Bunun yanı sıra namaz kıldırır, Kur'an okur ve kadılık yapardı.⁵¹ Müslim b. Cündeb'e kadılık görevini üstlendiğinde ödeme yapılmamıştır. Daha sonra Ömer b. Abdilazîz (v. 99-101/717-720) muhtemelen ona aylık iki dinar ödemeye başladı.⁵² Belâzurî'ye göre, "Kur'an okuyanlar, fakihler, şairler ve cami görevlileri ile birlikte bir maaş aldı"⁵³ ki bu da Müslim'e çeşitli pozisyonları için ayrı ayrı ödeme yapıldığını göstermektedir. Müslim'in *kasas* faaliyeti için başlangıçtan itibaren ücret alıp almadığını bilmiyoruz. Aksi takdirde, onun görev süresi boyunca *kasas* ve *kadılığın* kamu yararı için gönüllü hizmetlerden ücretli makamlara dönüştüğü varsayılabilir. Her ne olursa olsun, gayriresmî *kasas* devam etmiştir; bu konuda İbn Ömer'in mevlâsı Nâfi'nin (Medine; ö. yaklaşık

⁴⁴ 'Athamina, "Al-Qasas", 63; Juynboll, *Encyclopedia of Canonical Hadîth*, 715.

⁴⁵ ed-Dîmeşkî, *Târih*, 1980, 1/200.

⁴⁶ el-Fâkihî, *Ah̄bâru Mekke*, 2/308,338.

⁴⁷ Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Amed b. Muḥammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Ḥallikân el-Bermekî el-İrbilî İbn Ḥallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'î'z-zamân mimmâ sebete bi'n-naql evi's-semâ' ev eşbetehü'l-'ayân*, ed. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru's-Şadr, 1977), 3/41.

⁴⁸ Ebû Abdillâh Muḥammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr* (Matba'at Majlis Dâ'irat al-Ma'ârif al-'Uthmâniyya., 1996), 5/181.

⁴⁹ el-Belâzurî, *Enşâbu'l-Eşrâf*, 1996, 13/52.

⁵⁰ Nitekim Abdullah b. Kesîr, K. 17:12'deki âyetü'l-leyl'i (gecenin alameti) zulmetü'l-leyl (gecenin karanlığı) olarak tefsir etmiştir (Taberî 1979-1987, 1:77).

⁵¹ el-Belâzurî, *Enşâbu'l-Eşrâf*, 1996, 11/257.

⁵² İbn Sa'd, *Kitâbu'tabakâti'l-Kebîr*, 2001, 7/422.

⁵³ el-Belâzurî, *Enşâbu'l-Eşrâf*, 1996, 11/257.

117/735-736), İbn Ömer'in cemaatin *kâssı* dışındaki *kussâs* oturumlarına katılmadığına dair rivayetini aktarabiliriz.⁵⁴

Abdullah b. Ömer sadece cemaatin *kâssı*'na saygı gösterirken, oğlu Sâlim (ö. 106/725) *kussâs*'tan tamamen uzak durmuştur.⁵⁵ Sâlim'in tutumu, birinci/yedinci yüzyıl *kussâs*'ının bilginin korunması ve aktarılması açısından önemlerini yitirdiği değişim sürecini göstermektedir. Onlar, ahlaki öğütler ve geçmişle ilgili destansı anlatılar yerine dikkatlerini *hadiste* yüceltilen selevin fikhî içtihadına yöneltilen ve her hadisin, onu nakleden kişiyi en eski kaynağa bağlayan bir *isnâdla* birlikte verilmesini hevesle talep eden hadis ravilerinin (*Muhaddisûn*) yükselen yıldızı tarafından gölgede bırakıldılar. Bazı hikâyecilerin yeni ortaya çıkan ilmî paradigmayı benimsemeye direnmesi, onların güvenilirliği ve gelişmekte olan İslam hukuku için değeri konusunda şüphe uyandırmıştır. Diğerleri ise süregelen değişime daha açıktı: Birinci/yedinci yüzyılın sonunda öne çıkan pek çok hadisçi aynı zamanda *kussâs* olarak da biliniyordu.⁵⁶

İkinci/sekizinci yüzyılın başları Kur'an metnine karşı değişen bir yaklaşıma tanık oldu. *Kussâs*'ın dindarlığı emreden ve dinleyicileri yaklaştıran kıyamete karşı uyarıcı ateşli vaazları, ilmî hassasiyet pahasına, artık yerini Kur'an'ın genellikle şifreli dilinden hukuki kurallar üretmeye yönelik sistematik çabalara bıraktı. Bu paradigma değişimi Ali'ye atfedilen bir ifadede yer almıştır. Dördüncü Halife, ismi verilmeyen bir *kâss*'a Kur'an'daki nâsîh ve mensûh ayetleri ayırt edip edemeyeceğini sorar. Adam olumsuz cevap verince Ali şöyle bağırır: "Sen helak oldun ve (başkalarının) helak olmasına sebep oldun!"⁵⁷ Bu pasajı anlamamanın kilit noktası, Kur'an'da sonraki ayetlerin normatif çelişki durumunda öncekileri iptal ettiği ilga teorisine (*neshi*) yaptığı atıftır. Ali'nin yani dördüncü Halife'nin yaşadığı döneme göre anakronik olduğu şüphesiz olan azarlaması, *kâss* tefsirinin yetersizliğini ortaya koymaktadır. Bu durum, birinci/yedinci yüzyılda yalnızca litürjik⁵⁸ ve homiletik⁵⁹ amaçlarla kullanımından koparak Kur'an'ın hukuki ve teolojik normlar için bir kaynak olarak yeni ortaya çıkan kanonik⁶⁰ anlayışını onaylamaktadır.

Birçok *kussâs* siyasî himaye altında faaliyet göstermiştir ki bu onların otoritelerinin zayıflamasına sebep oldu. *Kâss*'ın çoğu, kıyamet gününü haber veren ve camide Müslümanlara nasihat eden gönüllü bir vaiz ve meşhur bir hikâyeye anlatıcısından, ücretli bir devlet memuruna dönüştü. Mervânîler dönemi boyunca yaşanan siyasî çatışmalar, yöneticilerin, dindar Müslümanlar arasındaki itibarını zedelemiş ve buna bağlı olarak atadıkları temsilcilerin saygınlığını da düşürmüştür. Süleyman b. İtr'in bir yanda erken dönem Mervânîler, diğer yanda Ebû Bekir ve Ömer arasında yaptığı karşılaştırma hatırlanmalı.

Bu koşullar, profesyonel muhaddislerin ortaya çıkmasıyla birlikte, İslam hukukunun kaynaklarına ve normların ifade edilmesinde bunları kullanmaya ehil olanlara ilişkin akademik ve

⁵⁴ Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' Sen'ânî, *el-Muşannef* (Kahire: Dâru't-Ta'şîl, 2016), 3/396.

⁵⁵ İbn Sa'd, *Kitâbu'tabakâti'l-Kebîr*, 2001, 7/198.

⁵⁶ Örnekler için bkz. Armstrong, *The Quşşâs of Early Islam*, 2017.

⁵⁷ İbn Ebî Şeybe, *Muşannef*, 5/290.

⁵⁸ Ayin ve ibadet amacı ile (çev.)

⁵⁹ Vaaz amacı ile (çev.)

⁶⁰ Kural koyan, kurallara uygun.

toplumsal anlayışı değiştirmiştir. *Kâdı* olarak görev yapan *kussâs*, halifelerin ve onların yerel temsilcilerinin içtihadı doğrultusunda adalet dağıttysa da ikinci/sekizinci yüzyılın başlarından itibaren bunların yerini yavaş yavaş Kur'an ve nebevî içtihatlar almıştır. Peygamber'in normatif sözleri ve eylemleri hakkındaki hadislerin toplanmasından *muhaddisûn* sorumluydu. Onların arasından, daha önceki *kussâs*'ı deviren yeni bir fakihler nesli yetişti.

Üçüncü/dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında, kabir azabını, Peygamber'in ahiretteki şefaatinin, kıyamet gününde her insanın amellerinin ölçüleceği mizanı ve dirilenlerin ya cennette kurtuluşa ermek ya da uçuruma yuvarlanmak için geçecekleri dar köprüyü canlı bir şekilde tasvir eden *kasas*, gelenekçi teolojinin inşasında etkili olmuştur. Peygamberden nakledilen rivayetler kisvesi altında, bu hikâyelerin birçoğu Sünni hadis mecmualarına girmiş ve gelenekçi din adamları tarafından inancın rasyonalist yorumuna karşı mücadelede silah olarak kullanılmıştır.

SONUÇ

Müslüman hukukçular hadisi ilk yaygınlaştıranlar ve kullananlar değillerdi. *Hadis*, gelişim sürecinin ikinci aşamasında hukukî içtihat olarak anlaşılmaya başlandı; en eski örnekleri, birinci/yedinci yüzyılın ortalarında tarih sahnesine çıkan kıyamet habercileri -*kussâs*- tarafından dolaşıma sokuldu. Camideki vaazları, Peygamber'in zamanına dair dokunaklı hatıraları canlandırıyor ve devam eden fetihleri yaklaşan eskatolojik dramın destansı bir başlangıcı olarak tasvir ediyordu. Bu vaazlar, zamanla süre ve meğâzî türünü ortaya çıkararak ikinci/sekizinci yüzyıl tarih rivayetlerinin temelini atmıştır. Görünüşe göre ilk dönem meşhur vaizler ve hikâye anlatıcıları toplantılarını günlük olarak düzenliyor, bazen de dinî sohbetleriyle dinleyicileri huzursuz ediyorlardı. *Kâss* mesleğinin kurumsallaşmasıyla birlikte vaazları seyrekleşmiş ve muhtemelen Cuma namazı ibadetiyle sınırlı kalmıştır.

Kur'an ayetleri, *kussâs*'ın Peygamber'in hayatı ve Ahiret Günü sıkıntıları hakkındaki anlatılarını inşa ettiği metinsel temeli sağlamıştır. İlk tefsir denemeleri, belirli kelime ve ifadelerin doğrudan yorumlanması olarak düşünülebilir. Bazen *kussâs*, Wansbrough'un "haggadic exegesis"⁶¹ olarak tanımladığı konuya yönelirdi; bizim konumuz da ise Ubeyd b. Umeyr'in Kur'an-ı Kerim 96: 1-5'e dayanan Peygamber'in ilk vahyi hakkındaki anlatısı, Araplar ve peygamberlerinin gelişiyile ilgili hikâyeler.⁶² Kozmogonik mitler ve İslam öncesi peygamberlerde onların repertuarlarında yer almıştır.⁶³ Bunun dışında, ilk *kussâs*, daha sonra genişleyecek olan hayra yönlendiren ve kötülükten meneden vaazların (*terğîb ve terhîb*) belkemiğini oluşturacak olan eğitici hikâyeleri dolaşıma sokmuştur.⁶⁴

Kâss mesleği birinci/yedinci yüzyılın ikinci yarısında büyük bir dönüşüm geçirmiştir. İlk Emevî halifesi Muâviye b. Ebî Süfyân ve hemen ardından gelen halefleri dönemde kurumsallaşmıştır. Gayri resmi *kasas* faaliyete devam etti, ancak bu noktadan sonra pek çok *kussâs*, Halife'nin gündemini camiye gelen tebaası arasında cilalamaktan sorumlu maaşlı devlet görevlileri haline

⁶¹ Burada her türlü tefsir rivayetleri -bilhassa sebab-i nüzul rivayetleri- kastediliyor (cev).

⁶² Juynboll, "Early Islamic Society as Reflected in its Use of Isnâds", 167.

⁶³ Armstrong, *The Quşşâs of Early Islam*, 110.

⁶⁴ Gualtherus Hendrik Albert Juynboll, *Muslim Tradation* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), 11.

geldi. Arabistan, Suriye, Mısır ve Irak'taki *kussâs* hakkındaki rivayetler de *kasasın* çoğunlukla kadılıkla ve bazen de Kur'ân okuyuculuğu ve hazinedarlık gibi diğer görevlerle birlikte yürütüldüğünü göstermektedir. İlgili rivayetlerin çoğunluğu Mısır'dan gelmektedir ve bu durum erken dönemlerden itibaren Mısırlı vali ve kâdılarının isimlerini içeren kataloglarda beraber anılmaları ile de açıklanabilir. Her ne olursa olsun, *kussâs*, İslam'daki ilk hukuk uzmanları olmuş ve zamanla Mısır'ın *kâss* ve kadısının başkanlık ettiği bir *kussâs* hiyerarşisi gelişmiştir.

Klasik hadis ilminin ikinci/sekizinci yüzyılda ortaya çıkması daha önceki *kasasın* sonunu getirmiştir. Hadislerini muteber râvîler zincirine dayandıran muhaddislerin aksine, *kâss*, öğretici hikâyelerinin kaynağını ve şecerelerini pek belirleyememiştir. Bu durum onun malzemesini doğrulanamaz hale getirirken, etkili öğütlerine usul açısından şüpheyile bakılmasına neden oldu. *Muhaddislerin* bakış açısına göre *kussâs*, toplumun dindarlığı için faydalı olabilirdi, ancak hikâyeleri sahilhiğin esaslarından yoksundu. Üçüncü/dokuzuncu yüzyılda sistematik bir temel kazanan hadislere yönelik yeni eleştirel yaklaşım, *kussâs*'ı önemsiz hale getirmiş ve saygın âlimler safından uzaklaştırmıştır.

Mevcut araştırma, hiçbiri Emevîler dönemine kadar uzanmayan İslam edebiyatı kaynaklarına dayanmaktadır. Belgelere dayanan kaynaklar, özellikle de Emevî Mısır'ından papirüsler üzerine yapılan son araştırmalar, burada *kâdı* teriminin geçmediğini; yargı işlevlerinin kırsal bölgelerin başkanları ve Fustât valileri tarafından yerine getirildiğini göstermiştir.⁶⁵ Kapsamı sınırlı olsa da papirüsler, Mathieu Tiller'in de belirttiği gibi,⁶⁶ edebi anlatılara kıyasla "farklı bir gerçekliği" yansıtmaktadır. Bu tutarsızlık, kazâ kurumunun, erken Abbâsiler döneminde ortaya çıktığı anlamına gelmez, ancak daha sonraki bir tanımlamanın geriye dönük olarak daha önceki bir kuruma eklendiğini kuvvetle düşündürmektedir. Eğer *kâdı* terimi Müslüman hukuk dilinde ancak ikinci/sekizinci yüzyılda yaygınlaştıysa, Mısır'daki Emevî hukukçularının tanımlanmasında *kâss* ve *kâdı* terimlerinin sıklıkla birlikte kullanılması, *kâss* teriminin Emevî kadılarının özgün adlandırması olduğunu gösterir. *Kâss*'in rolü ve algılanışı ikinci/sekizinci yüzyılda değiştiği, Abbâsî tarihçileri onu açıklığa kavuşturmak ve belirsizliğini gidermek için bildikleri *kâdı* ile eşleştirmeye başladılar.

TEŞEKKÜR

Profesör Michael Lecker'e bu makalenin ilk taslağına ilişkin eleştirel değerlendirmeleri için teşekkür ederim. Tüm olgu ve değerlendirme hataları bana aittir.

⁶⁵ Mathieu Tiller, "The Qadi's Justice according to Papyrological Sources (Seventh – Tenth Centuries CE).", *Legal documents as sources for the history of Muslim societies: studies in honour of Rudolph Peters*, ed. Maaïke van Berkel - Petra Sijpesteijn, *Studies in Islamic law and society* (Leiden: Brill, 2017), 41-45.

⁶⁶ Tiller, "The Qadi's Justice according to Papyrological Sources (Seventh – Tenth Centuries CE).", 41.

KAYNAKÇA

- Armstrong, Lyall. *The Quşşâş of Early Islam*. Leiden: Brill, 2017.
- 'Athamina, Khalil. "Al-Qasas: Its Emergence, Religious Origin and Its Socio-Political Impact on Early Muslim Society". *Studia Islamica* 76 (1992), 53. <https://doi.org/10.2307/1595660>
- Belâzûrî, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-. *Enşâbu'l-Eşrâf*. ed. Suheyl Zekkâr. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muḥammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi el-. *et-Târihu'l-Kebîr*. 12 Cilt. Matba'at Majlis Dâ'irat al-Ma'ârif al-'Uthmâniyya., 1996.
- Dımeşkî, Ebû Zûr'a Abdurrahmân b. Amr b. Abdillâh ed-. *Târih*. ed. Şükrullâh Kûcânî. 2 Cilt. Şam: Mecma'ul-Lüğa el-Arabiyye, 1980.
- Dımeşkî, Ebû Zûr'a Abdurrahmân b. Amr b. Abdillâh ed-. *Târih*. ed. Şükrullâh Kûcânî. 2 Cilt. Şam: Mecma'ul-Lüğa el-Arabiyye, 1980.
- Ess, Josef van. *Zwischen Ḥadîṭ und Theologie*. Berlin: Walter De Gruyter, 1975.
- Es-Sen'ânî, Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi'. *el-Muşannef*. 10 Cilt. Kahire: Dâru't-Ta'sîl, 2016.
- Fâkihî, Ebû Abdillâh Muḥammed b. İshâk b. Abbâs el-. *Aḥbâru Mekke*. ed. Abdulmelik b. Duhayş. 6 Cilt. Beyrut: Dâru ḥadar, 1994.
- Goldzıher, Ignaz. "Zauber-elemente im islamischen Gebet". *Orientalische Studien Theodor Nöldeke gewidmet*. ed. Michael Jan de de Goeje. I/303-329. Geisen: Alfred Töpelmann, 1906.
- İbn Abdilhakem, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Abdilhakem. *Fütûḥu Mışır*. ed. Charles C. Torrey. New Hawen: New York University Press, 1922.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım. *Târîhu Medîneti Dimaşk*. ed. Muḥibbuddîn el-'Amravî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir. *Muşannef*. ed. Kemâl Yusuf el-Ḥüt. 7 Cilt. Beyrut: Dâru't-Tâc, 1989.
- İbn Ḥallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Amed b. Muḥammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Ḥallikân el-Bermekî el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'î'z-zamân mimmâ şebete bi'n-naḳl evi's-semâ' ev eşbetehü'l-'ayân*. ed. İhsan Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru's-Şadr, 1977.
- İbn Ḥanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muḥammed b. Ḥanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsned*. ed. Şuayb el-Arnâvut - Âdil Mürşid. 50 Cilt. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1996.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *Kitâbu'tabakâti'l-Kebîr*. ed. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001.
- İbn Yunus, Ebû Saîd. *Târîhu'l-Mışriyyîn*. ed. Abdü'l-Fettâh Fethî Abdü'l-Fettâh. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001.
- Juynboll, Gualtherus Hendrik Albert. "Early Islamic Society as Reflected in its Use of Isnâds". *Le Muséon* 107/1-2 (1994), 151-194.
- Juynboll, Gualtherus Hendrik Albert. *Encyclopedia of Canonical Ḥadîth*. Leiden: Brill, 2007.

- Juynboll, Gualtherus Hendrik Albert. *Muslim Tradatation*. Cambrigde: Cambridge University Press, 1983.
- Kindi, Muhammed b. Yusuf. *el-Vülât ve'l-kuḍât*. ed. Rhuvon Guest. Beyrut: Matbaâu'l-âba'il-yasû'iyyîn, 1908.
- Lecker, Michael - Berg, Hebert. "King Ubayy and the quşşâş". *Method and theory in the study of Islamic origins*. 29-71. Islamic history and civilization : studies and texts. Leiden: Brill, 2003.
- Makrîzî, Ahmed b. Ali el-. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-ḥıtaṭ ve'l-âşâr*. ed. Halil el-Mansûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998.
- Necm, W.T. en-. "Al-Qaşş: neş'etuhu fî l-islâm ve-tatavvuruhu". *Bulletin of the College of Arts and Sciences* 10 (1967), 166-178.
- Pavlovitch, Pavel. "The origin of the isnâd and al-Mukhtâr b. Abî 'Ubayd's revolt in Kûfa (66-67/685 - 687)". *Al-Qanṭara* 39/1 (2018), 17-48. <https://doi.org/10.3989/alqantara.2018.001>
- Pellat, Charles. "Ḳāşş". *The Encyclopaedia of Islam* 2. ed. Emeri van Donzel vd. Leiden: Brill, 1997.
- Schoeler, Gregor. *Charakter und Authentie der muslimischen Überlieferung über das Leben Mohammeds*. Berlin: Walter de Gruyter, 1996.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*. ed. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1979.
- Tillier, Mathieu. "The Qadi's Justice according to Papyrological Sources (Seventh - Tenth Centuries CE)." *Legal documents as sources for the history of Muslim societies: studies in honour of Rudolph Peters*. ed. Maaïke van Berkel - Petra Sijpesteijn. 39-60. Studies in islamic law and society. Leiden: Brill, 2017.